

A SZORONGÁS FENOMENOLÓGIÁJA

Századunkban a szorongás fogalma megkezdte a kierkegaard-i egzisztencializmusban megjósolt „diadalútját“. Nemcsak az orvosi szakirodalomnak, elsősorban az ideg- és elmegyógyászatnak vált egyik legtöbbit emlegetett fogalmává, hanem az irodalomnak és a művészetnek is, sőt a köznapi érintkezésnek, a nem szakmai jellegű társalgásoknak is a közérzetre vonatkozó, gyakran használt fogalmává lett.

Ez a lehangoló „diadalút“, amelynek negatív objektivációját elsősorban a szorongás miatt panaszkodó egyének érzik és a szakklinikák szorongással kezelt betegeinek növekvő statisztikája mutatja, komplex tényezők eredménye és súlyosabb kortünet, mint amennyire első megítélésre tűnik. Ezért is érdemel nemcsak kifejezetten orvosi, hanem filozófiai, szociológiai és esztétikai elemzést is.

Dolgozatomban a szorongás kérdéskörének fenomenológiai jellegű elemzésére vállalkoztam, elsősorban a szorongás fogalmának tisztázására irányuló kísérlet szándékával.

*

A nem szisztematizált tudat szintjén a szorongás fogalmát nemegyszer összetévesztik elsősorban a félelem, az iszonyat vagy a rettegés fogalmával, és szinonimákként használják őket. Bár ezek a fogalmak kétségtelenül rokontartalmúak, semmi esetre sem azonos értelműek, és megkülönböztetésük nemcsak elméleti, hanem nagyon lényeges gyakorlati, orvosi-gyógyászati jelentőségű.

A fogalom fenomenológiai elemzésének nincsenek gazdag filozófiatörténeti hagyományai. Ebből azonban nyilvánvalóan nem szabad arra következtetnünk, hogy azok az életérzések és pszicho-fiziológiai jelenségek, amelyeket a szorongás fogalma kifejez, nem léteztek. Kétségtelenül léteztek, de minden bizonnyal sokkal kevésbé elterjedten, mint a modern korban. Ez az egyik, aligha cáfolható magyarázata annak, hogy az ókori filozófia történetében nem találunk egyetlen szerzőt sem, aki a fogalmat és a hozzá kapcsolódó kérdéskört átfogóan elemezte volna. Sőt, a későbbi korok bölcelettörténetéből is szinte teljességgel hiányzik ez a probléma. Átfogó elemzésére csak a XIX. században kerül sor. Bármennyire is nyilvánvalóan igaz, hogy a filozófia spekulatív kérdésvölvetései nemegyszer csak nagyon laza szálakon függenek össze a mindennapi gyakorlat, vagy egy azzal szorosabb kapcsolatban levő elmélet problémáival, a szorongás fogalmának történelmi sorsa is azt bizonyítja, hogy az élet döntően befolyásolja a legspekulatívabb filozófiákat is.

Az európai filozófia történetében az egzisztencializmus korai képviselője, Sören Kierkegaard az első jelentős gondolkodó, aki a szorongás fogalmát, válfajait és az ezekkel összefüggő kérdéskör filozófiai, esztétikai és

pszichológiai jellegű vonatkozásait átfogóan elemezte. Ez a tény szülte azt a látszatot, hogy Kierkegaard szorongáselmélete teljesen eredeti, tehát nincsenek filozófiatörténeti előzményei. Az egzisztencializmusra vonatkozó, ma már teljességében aligha áttekinthető irodalom marxista szerzői is úgy vélik, hogy a kierkegaard-i szorongáselmélet megfogalmazásához feltétlenül szükség volt azokra az életérzésekre, amelyeket a polgári életformának az elidegenedéssel összefüggő jellegzetességei válthattak csak ki. Bármennyire is úgy tűnik, hogy ez az álláspont teljes egészében kielégítő elméleti magyarázat a kierkegaard-i szorongáselmélet eredeti jellegére, éppen a leglényegesebb összefüggésben — az elmélet előzményei kérdésében problematikus. Kierkegaard ugyanis abból a tényből kiindulva, hogy az ember kettős meghatározottságú lény, testi és lelki, az emberi egzisztenciát két, egymástól különböző és egymással szembenálló szubsztanciával hozta összefüggésbe. A test és a lélek dualitását Kierkegaard szerint a szubjektív szellem szünteti meg, amely szintetizálja őket. Mielőtt azonban ez, a dualitást megszüntető, szintézis létrejönne, az ember egy sajátos, bűn nélküli állapotban él, amelyben „álmodó rációja“ még nem ismeri sem a jót, sem a rosszat. Erre az álláspontra Kierkegaard szerint a béke és a nyugalom jellemző, és még valami, ami nem békétlenség és nem is harc, mert ebben az állapotban, amint Kierkegaard expressis verbis is mondja: „semmi sincs, ami ellen küzdeni kell.“ Ez a valami Kierkegaard szerint paradox módon *a semmi*, amely éppen azzal bizonyítja valóságosságát, *hogy szorongást szül*.

A semmi szorongást kiváltó hatását Kierkegaard azzal magyarázza, hogy az „álmodó szellem“ a saját valóságát tükrözve, amely a semmivel azonos, az ártatlanság állapotában a semmit önmagán kívül látja. A szorongás kiváltó oka tehát a semmi, és fő jellegzetessége, amely egyben megkülönbözteti a félelemtől is, az az, hogy *nincs megragadható tárgya*. Ebből az állapottól azután Kierkegaard, irracionálizmusa lényegének megfelelően, ugrásszerűen vezet le a bűnt, amelyet Ádám bűnbeeséséhez hasonlóan a tilalom váltott ki rémületkeltő hatásával, mert a szabadság lehetőségét ébresztette fel az emberben. Kierkegaard logikai gondolatvezetésének megfelelően tehát a semmitől való szorongás átmegy valami másba, *a szabadság lehetőségétől való szorongásba*; ez az emberi cselekvés végtelen lehetőségeit villantja fel, és éppen ezért jár szorongástkeltő hatással.

Kierkegaard szorongáselmélete bármennyire is eredetinek tűnik, lényegében nem az. Elméleti gyökerei nagyon messze, a görög filozófia történetébe nyúlnak vissza.

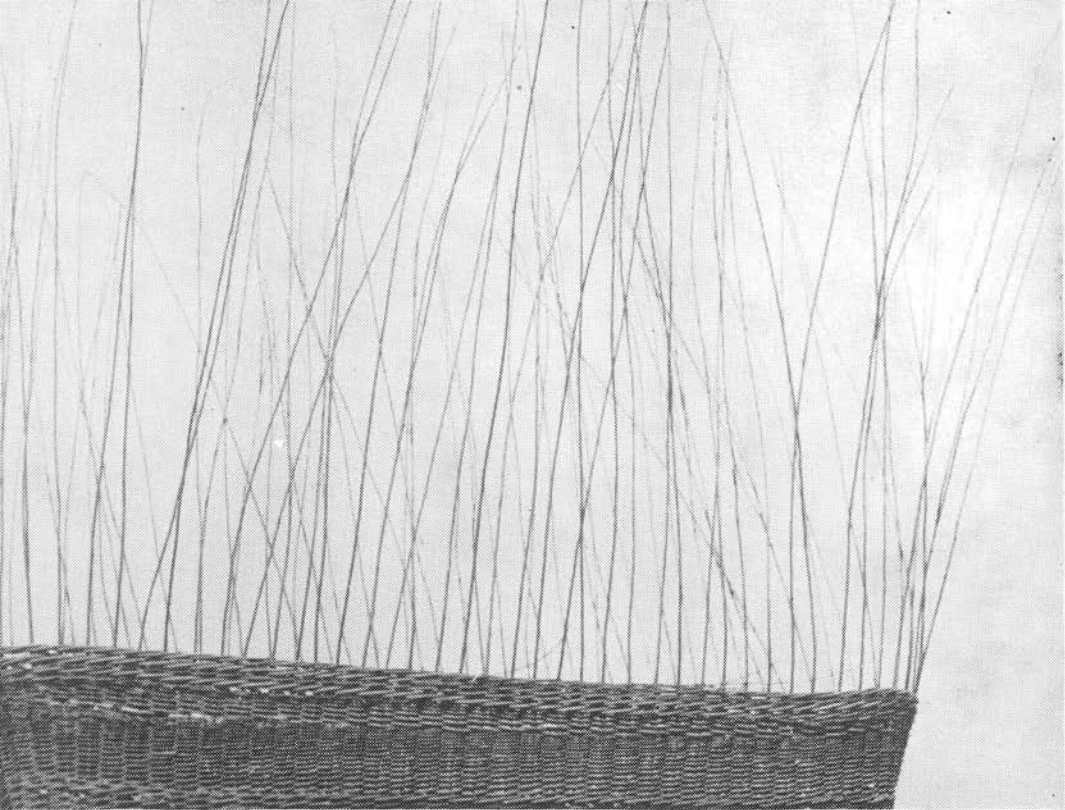
Az első, valóban spekulatív görög filozófusok, az ún. eleata ontológia képviselői, lételméletük és negatív dialektikájuk kidolgozása során, elsőként az európai filozófia történetében, eljutottak arra az abszurd következtetésre, amely megfelelő módosításokkal az egzisztencializmus minden változatában előfordul, hogy a lét csak mint van különbözik a semmitől. Bár tehát látszatra Parmenidész, Xenophanész és Zénón szándéka szerint éppen azt akarta bizonyítani, hogy az egyetlen állító ítélet, amely nem tartalmaz semmiféle ellentmondást, amely tehát valóságos is, az éppen *a lét van* ítélet, valójában azonban nyilvánvaló, hogy éppen a lét van ítélet kimondása, túl félig tautologikus jellegén, tartalmazta implicite azt az állítást is, hogy a nemlét (az egzisztencialisták kedvenc kifejezésével: *a semmi*) is „van“, amelytől a lét mint van különbözik. Az eleaták azonban

ezt az elméletükből elkerülhetetlenül adódó következtetést nem vették észre, és nem is építettek rá semmiféle szorongáselméletet. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy szerintünk első ízben az európai filozófia történetében az eleata filozófiában fogalmazódnak meg egészen elvont filozófiai formában azok a tételek, amelyek a kierkegaard-i egzisztencializmus és a későbbi polgári filozófiák szorongáselméletének is kiindulási alapját képezik.

Abban, hogy sem az eleaták, sem a későbbi görög materialista vagy idealista bölcselek nem foglalkoztak a szorongás kérdésével, a már említett társadalmi körülményeknek döntő szerepük volt. Ezek témánkkal kapcsolatos vonatkozásairól Marx joggal jegyezte meg, hogy a klasszikus görög-ségben a közélet és a magánélet még nem vált szét. Ezért maradhatott ez a kor az emberiség naiv, de egészséges és boldog gyermekkora. Ebben az állapotban tehát az a rossz társadalmi közérzet, amely a szorongás melegágya lehetett, nyilvánvalóan nem alakulhatott ki. Közismert azonban, hogy ez a történelmi korszak nagyon rövid ideig tartott. Már a hellénizmus korában, de főként a római világbirodalom idején kialakult egy sajátos „skizofrénia“, mert a társadalmi lényegű ember magánemberre és állampolgárra „hullott“ szét, aki az államhoz már mint tőle elidegenült hatalomhoz volt kénytelen viszonyulni. Ez a folyamat az árutermelő polgári társadalom viszonyai között teljesedett ki. Nézetünk szerint indokoltan ezt a tényt egyes marxista filozófusok olyan állapotnak tekintik, amelyet az ember minőségének lényegéből következően meg akar szüntetni és ideológiai-filozófiai tevékenysége az egyén és közösség megbomlott egyensúlyát akarja visszaállítani. Ebben az értelemben tekintik egyes vallástörténészek a kereszténységet az első, ma is ható, arra irányuló kísérletnek, hogy a földi életben megvalósíthatatlan közösség helyett a túlvilági közösséget mint elérhető realitást tüntessék fel.

Túlságosan messze vezetne témámtól annak a kérdésnek a részletes elemzése, hogy ez a kísérlet miért nem járt és nem is járhatott az öskereszténységben még valóban remélt eredménnyel. Csupán hangsúlyozom, hogy a kereszténység mint uralkodóvá vált államvallás éppen azért *válhatott* a társadalmi elnyomás eszközzé és a szorongás új formáinak forrásává, mert az istenben „objektíválódott“ szellemi általánost az egyes emberrel mint egyénnel azt „hetediziglen“ is büntető szorongást okozó hatalomként állította szembe. Ebben az összefüggésben nyilvánvaló igazán, hogy Kierkegaard ontológiájának megalapozása során miért került szembe a hivatalos keresztény egyházzal, hogy ún. „paradox kereszténység“-elmélete miért szubjektíválja az istent. Kierkegaard mint szubjektive becsületes gondolkodó, aki valóban a személyiség dezintegrációját akarta megszüntetni — amint követője és filozófiájának továbbfejlesztője, Sartre helyesen állapította meg —, Hegeltől eltérően jól látta, hogy „az emberek fájdalma, szükséglete, szenvedélye és kínja brutális realitás, amit nem lehet sem túlhaladni, sem megváltoztatni a tudás által“, felismerte, hogy a hagyományos vallások objektív és antropomorfizált istene nemcsak hogy nem szünteti meg a szubjektum—objektum ellentétét (az egyén és közösség ellentétének legáltalánosabb formáját), hanem sokkal élesebben exponálja azt, és a szorongás legfélelmetesebb erejű okozójává válik. Nem arról van tehát szó elsősorban, amit egyes marxista filozófusok is feltételeznek, hogy Kierkegaard egzisztencializmusa azért el-

FÉNYKÉPFELVÉTELEK MOLDOVÁN DOMOKOS
„HALÁLNAK HALÁLÁVAL HALSZ...” CÍMŰ RÖVIDFILMJÉBŐL

választhatatlan a paradox kereszténység doktrínájától, mert a kor minden filozófiai kérdésfelvetésének központi problémája a kereszténység volt, es mert a vallás és egzisztencializmus gyökerei nagyon analóg jellegűek. Bár ezek kétségtelenül tények, Kierkegaard kidolgozhatott volna egy olyan teológiai filozófiát is, amely nem kerül ellentmondásba a hivatalos egyházi ideológiával. Ő azonban éppen mert a kérdéssé vált személyiség önelvesztésének megszüntetéséért harcolt, tisztán látta, hogy ezt a küzdelmet csak az elidegenedés lélektani következményeinek, mindenekelőtt az objektum—szubjektum ellentétének az ideológiai megszüntetésével érheti el. Minthogy azonban Kierkegaard, a Marx előtti gondolkodókhöz hasonlóan, nem ismerte fel az elidegenedés reális gazdasági, társadalmi meghatározóit, mert az elidegenedést ő is az objektívációval azonosította, minden zsenialitása ellenére Hegelt, az objektíváció teoretikusát tartotta bűnösnek abban, amit valójában a polgári termelési viszonyok termeltek ki a személyiség elidegenedése terén is. Ez a magyarázata annak, hogy Kierkegaard Hegel-ellenes kritikája, bár számos vonatkozásban nemcsak szellemes, de mély és igaz is, a szorongás kérdésében sem vezethetett elfogadható eredményekre.

Kierkegaard hibásan látta mindenekelőtt azt, hogy a hegeli téves objektum—szubjektum-azonosság felfogásának megszüntetése és a hegeli magánvalónak irracionális egzisztenciaként való deklarálása megszünteti az objektívációt, tehát az ezzel azonosított elidegenedést és következményeit. Az egymásból levezethető kierkegaard-i kategóriák: az egzisztencia, az ittlét, a szorongás, a semmi, a szenvedély, a bűn, az életstádiumok stb. valójában csak más filozófiai síkra terelték az elidegenedés elengedhetetlen következményeit, így a szorongás kérdését is minden elméleti összefüggésével együtt, és minden általánosnak illuzórikussá nyilvánításával az elidegenedés lényegének a megértését, tehát felszámolásának az előfeltételét is lehetetlenné tették.

Itt természetesen nincs módunk a kérdés minden összefüggését kimerítően elemezni, csak a kierkegaard-i szorongáselmélet problematikus volta szempontjából lényeges összefüggésekre térünk ki.

Kierkegaard hibásan látta mindenekelőtt azt, hogy a szorongás kiváltó oka a semmi. Minden filozófiai elemzésnek ugyanis, amely a kierkegaard-i filozófiában vagy a későbbi egzisztencializmusban előforduló semmi fogalmának materialista és dialektikus elemzésére épül, el kell vezetnie arra a konklúzióra, hogy az, amit az idealisták semminek feltételeznek, valójában mindig valami. Ha ugyanis a semminek bármilyen tartalmi elemet tulajdonítunk, elkerülhetetlenül mindig mint valamit vizsgáljuk, tehát a nemlétként anticipált semmit létként kezeljük. Ha a semmit valójában semmiként tételezem, akkor mint az elemzés bármilyen, akár negatív attribútumokkal jelentkező lehetőségét is ki kell zárunk.

A fentiekből azonban nem következik az, hogy Kierkegaard szorongáselméletében a semmitől való szorongásnak, a semminek mint szorongás-kiváltó oknak nincs semmilyen fajta indokoltsága. A szubjektum a saját halálát mint a saját tudatának semmivé válását joggal tekintheti valami létező megsemmisülésének, tehát valamiből semmivé válnak. Ha a semmit tehát ilyen értelemben kezeljük és nem kierkegaard-i értelemben, akkor a „semminek“ mint szorongásforrásnak a valóságosságát nem lehet kétségbe vonnunk. Nem kell azonban feltétlenül filozófusnak lennünk ah-

hoz, hogy kiderítsük: valahányszor a szorongásról panaszkodó egyén nem tudja pontosan meghatározni szorongása okát, az ideggyógyász vagy a pszichiáter kideríti, hogy a *tárgytalan félelem* vagy más néven szorongás valójában nem abban különbözik a félelemtől, hogy nincs tárgya, hanem abban, hogy ez a tárgy, a félelem tárgyától eltérően, annyira általános, vagy annyira nem tudatosult, hogy a semmi látszatát kelti. Nyilvánvaló tehát, hogy Kierkegaard felfogásával ellentétben a szorongás kiváltója valójában nem a semmi, hanem minden alakjában a valami.

Kierkegaard abban is téved, hogy a szorongás az emberi létezés pozitív jelensége, hogy minél mélyebb valakiben a szorongás, annál tartalmasabb, annál emberibb az ember. Az előbbieken már utaltunk arra, hogy a szorongás akkor vált társadalmi jelentőségűvé és jelentős filozófiai kérdéssé, amikor az elidegenedés folyamata a polgári társadalom viszonyai között elérte legkiélezettebb megnyilvánulási formáját, amikor tehát a személység dezintegrációja a legfenyegetőbb méreteket öltötte. Kierkegaard ezeket az állapotokat — amelyeket sokkal mélyebben élt át és gondolt végig, mint korának legtöbb teoretikusa — úgy vélte legyőzhetőeknek, ha a szubjektum, elfordulva a szorongást is kiváltó külső semmitől és az objektív világtól, csak befelé él, és félelmetes emberi szabadságát egzisztenciájának egyetlen „igaz valóságként való kiteljesedésére használja“.

E kísérlet illuzórikus jellegére már utaltunk. Ha ugyanis az ember nem vesz tudomást a külvilágról, nemcsak hogy nem cselekedhet szabadon, tehát tartalmas életet sem élhet, de mindenfajta szabadság előfeltételéről, a szükségesszerűségek felismeréséről mond le, és így a szorongást keltő tényezőket sem ismerheti meg, tehát nem is küszöbölheti ki őket.

Teljesen indokoltan jegyzi meg Kierkegaard nagy tisztelője, Sartre, hogy: „Marxnak [...] egyidőben van igaza Hegellel, sőt Kierkegaard-ral szemben is, tudniillik ő a konkrét embert vizsgálja, aki munkája által definiálódik, és nem az üres szubjektumot...“ (J.-P. Sartre: *Critique de la raison dialectique*. Paris, 1960. 21.)

Marx igazi fölénye mind Kierkegaard-ral, mind Hegellel szemben elsősorban mégsem a konkrét szubjektum valóságos tartalmainak feltárásában jelentkezett, hanem a filozófia alapvető kérdésének helyes megválaszolásában, amely a tárgyiasulás és az elidegenedés világos és szabatos megkülönböztetésének és így a szorongás-problematika helyes megoldásának is előfeltétele volt.

Hegel-kritikája során Marx teljesen meggyőző érvekkel mutatta ki, hogy a tárgyiasulás sohasem szüntethető meg, mert az ember lényegi erőinek mindig tárgyi formát kell ölteniük. Ez azonban nem föltétlenül jár elidegenedéssel, mert az emberi munka tárgyi és művelődési termékei csak a magántulajdonra épült társadalmi rendszerekben, főként a polgári társadalom struktúrájában válnak az emberi egzisztenciát szorongással fenyegető, azzal szembenálló erőkké. Ezért írta Marx: „A kommunizmus mint a magántulajdonnak — mint emberi önelidegenülésnek — pozitív megszüntetése, és ezért mint az emberi lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos elszajátítása: ezért mint az embernek társadalmi, azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése.“ (Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 1970. 68.)

Tehát az individuum és a közösség konfliktusát, amely a klasszikus görögség hanyatlásával kezdődött, és a polgári társadalomban tetőzött, Marx mindenféle utópia leszámolásával a valóságos szubjektum önelidegenülésének megszüntetésében látta. Ez a megszüntetés egyben feltétele a szorongásnak mint a társadalmi közérzetre jellemző állapot megszüntetésének is.

Ennek ellenére az elidegenedés felszámolása nem vonja automatikusan maga után a szorongás minden formájának megszűnését. Mivel, mint már említettük, a szorongás kiváltója nem a semmi, amint Kierkegaard állította, hanem mindig valami, bármennyire is pesszimiztikus következtetésként hangzik, a szorongás nézetem szerint sohasem küszöbölhető ki teljesen az emberi lét lelki tartalmaiból. Nyilvánvaló azonban, hogy a Marx megjósolta társadalmi struktúra megvalósítása, a demokrácia állandó szélesedése, egyén és közösség kapcsolatának mind tartalmasabbá válása megszünteti azokat a társadalmi feltételeket, amelyekben a szorongás lehetősége, az ezzel összefüggő, szigorúan individuális jellegű diszpozíciók tömegméretekben születhetnek a szorongás pszichózisát és orvosi kezelésre szoruló kóros formáit.

Ennek a kérdésnek az elemzése már kívül esik egy filozófiai kérdésfölvetés határain.

Jakab Ilona:
Tanulmány
a „Vörös Rébék“-hez